

Handel og søfart på Lolland-Falster

med særligt henblik på Vestlolland i perioden ca. 1250-1660 (3. del ca. 1450 - ca. 1560)

Af Ole Arpe Munksgaard

I denne tredje artikel, der primært forsøger at afdække handelen og søfarten til og fra Vestlolland, er omdrejningspunktet perioden ca. 1450- ca. 1560. I denne periode lykkedes det i højere grad end tidligere kongemagten at etablere en form for legalt tvangsforhold mellem land og by, således at den ulovlige handel efterhånden langsomt formindskedes. Dette betød dog ikke, at problemer med ulovlige havne, bondesejls, forprang og landkøb ophørte. Allerede kendte samhandelspartnere blev suppleret med nye af såvel indenlandsk som udenlandsk oprindelse; for sidstnævntes vedkommende etableredes der f.eks. kontakter til Nederlandene og Skotland. Samtidig trådte den lokale adel og gejstlighed i højere grad ind på markedet som en konkurrent for købstæderne. Generelt betød den voksende handel og søfart en økonomisk vækst, der bl.a. kan aflæses i Nakskovs voksende betydning ikke mindst gennem byskatterne, udskrivninger af mandskab til flåden og hæren og en begyndende forstærkning af de eksisterende befæstningsværker. Væksten kulminerede i slutnin-

gen af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet med den europæiske prisrevolution, som vil danne grundlaget for den afsluttende artikel i denne serie.

I den forrige artikel¹, der omhandlede perioden fra omkring 1350 og frem til ca. 1450, kunne vi konstatere, at der på trods af pestepidemier og periodisk urolige politiske forhold synes at have været en fremgang for handelen og søfarten på Vestlolland. En del af forklaringen på dette var, at perioden var præget af begyndende strukturelle handelsmæssige ændringer. Disse ændringer betød, at nederlænderne i stigende grad trængte ind i Østersøen og dermed udviklede sig til en magtfuld konkurrent for hanseaterne. Det indebar, at hanseaterne i stigende grad vendte blikket mod Danmark og specielt det sydlige område, der kunne dække dele af den hanseatiske efterspørgsel på specielt landbrugsprodukter.

Et andet karakteristisk træk, der udsprang af ovenstående, var, at et voksende antal danske købmænd og ikke mindst bønder efterhånden tog del i vareudvekslingen over Østersøen, hvilket bl.a. frem-

gik af Lübecks Pundtoldbøger fra 1398 til 1400. Bonde- og skudehandelen florerede i en sådan grad, at den udviklede sig til et stigende problem ikke blot for kongemagten, men også for købstæderne. Ifølge Erik af Pommerns købstadsforordning fra 1422, der var blot et af flere forsøg på siden midten af 1300-tallet at fremme købstædernes vækst og kongemagtens indtægter, skulle handelen monopoliseres i byerne hos købstædernes borgere². Disse forsøg på at fremme handelen via købstædernes torve slog dog tilsyneladende fejl. På bl.a. Lolland-Falster kunne vi konstatere et stigende antal klager fra købstæderne over bønder og hanseatiske købmænds handel på ulovlige havne, ulovlig udskibning af varer fra samme og over landkøb og forprang; klager, der blev fulgt op af kongemagten med talrige påbud og skærper af eksisterende forordninger og lovgivning. Noget, der dog ikke synes at have haft nogen særlig effekt.

I den efterfølgende periode fra 1450 til ca. 1560, der er det centrale omdrejningspunkt for denne artikel, fortsatte ovennævnte problemer, men efterhånden dog i aftagende grad. Det lykkedes i 1500-tallet - i højere grad end tidligere - en styrket kongemagt og købstæderne langsomt at etablere en form for legalt tvangsforhold mellem land og by, således at den ulovlige handel efterhånden formindskedes³ - uden dog at ophøre. Samtidig forstærkedes nederlændernes direkte handel og opkøb af korn hos producenter i hele Østersøregionen, således at hanseaternes afhængighed af kornleverancer fra bl.a. det sydlige Danmark på grund af de voksende konkurrenceforhold og opkøbsvanskeligheder i Baltikum kom til at spille en væsentligere rolle.⁴

Når 1560 er sat som sluttidspunktet for denne artikel, skyldes det, at vi på europæisk plan fra omkring dette tidspunkt og frem til de første årtier af 1600-tallet ople-

vede en ekspanderende handel med stigende priser; af mange kaldt den europæiske prisrevolution. Denne stigende efterspørgsel med voksende priser på bl.a. landbrugsprodukter fik også stor betydning for bl.a. Vestlolland. Nakskov oplevede i sidste halvdel af 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet en økonomisk højkonjunktur, der betød, at byen, hvad angår skat til kronen, var blandt de højst ydende købstæder i kongeriget⁵. Nakskovs voksende betydning afspejler sig dog allerede tidligere i 1500-tallet. Byens befæstning, der i 1525 på en Herredag var blevet besluttet nedlagt sammen med befæstningerne i Ystad, Landskrona og Åhus⁶, blev fra 1539 på byens begæring igen tilladt. Bystyret fik af Christian III - mod at udvise troskab og velvillighed mod kongen og de efterfølgende konger - lov til at befæste byen med volde, mure, grave og andre befæstninger, så den på forsvarlig vis kunne modstå rigets fjender⁷. En tilsvarende betydning viser sig ligeledes samme år, hvor Christian III tildelte byen to markeder, således at bl.a. markedet på Hellig Legemes Dag i Maribo overførtes til Nakskov⁸. På samme tidspunkt besluttede kongen desuden, at Krogsbølle kirke måtte nedbrydes, og at sognet skulle lægges ind under Skt. Nikolaj kirke i byen. Afslutningsvis kan det desuden nævnes, at Christian III i 1551 havde planer om at bygge et slot i Nakskov, idet han i et brev til Peder Oxen befalede denne at nedbryde klostret i Nysted og anvende alt tømmeret og stenene til slottet⁹; et projekt, der dog aldrig blev realiseret.

Fokus for denne artikel vil derfor igen være handelens og søfartens udvikling i perioden og udviklingens betydning for det vestlollandske områdes vækst. Der vil blive anvendt kildemateriale af såvel skriftlig som ikke-skriftlig karakter, som enten direkte eller indirekte indikerer den ovenfor skitserede udvikling.

Handelen på og fra Vestlolland i tidsrummet ca. 1450 og 1513

Ulovlige havne og tvivlsom bondehandel

De nordtyske købmænds og bøndernes gensidige handelsforbindelser via de ulovlige havne langs Vestlollands kyster - f.eks. Lollands Albue - havde, som påpeget i min forrige artikel, i 1454 ført til henvendelser fra Nakskovs bystyre til kongen med henblik på at få ham til at gribe ind og i større grad regulere handelen¹⁰. Problemet var, at de hanseatiske købmænd - primært fra Lübeck og omegn - bedrev detailhandel med befolkningen på Vestlolland, via eksempelvis Albuem og dermed uden om Nakskovs torv og købmænd, og at oplandets bønder drev handel på Tyskland med efterfølgende videresalg af varerne i lokalområdet. Denne problematik forsøgte bystyret i Nakskov i 1460 sammen med andre købstæder på Lolland endnu en gang at få løst, idet byens borgmester, Lange Jens Hansen, mødte frem for Kongens Retterting i Kalundborg¹¹. På dette møde var der ligeledes bønder, der repræsenterede almuen, til stede. Hensigten med at møde frem for rettertingen var at få afklaret de interne uoverensstemmelser mellem parterne omkring handelsrettighederne. Resultatet af mødet blev, at Christian I med reference til tidligere beslutninger og forordninger, hvor der må være tale om fællesprivilegierne for Lolland og Nakskovs privilegium¹², bl.a. slog fast, at ingen udenlandske købmænd, dvs. eksempelvis hanseatiske købmænd, men også danske uden for landsdelen¹³, måtte bedrive købmændskab i ulovlige havne. Altså et direkte forbud mod disse havne. Købmændene blev derimod henvist til købstæderne "og købe der og give os der Told af". Desuden blev det dem forbudt at drive forprang i landsbyerne, hvilket også gjaldt for husmænd og svende. Til gengæld blev det bønderne tilladt at sejle til

Tyskland "og anden Sted" med deres egne landbrugsprodukter og samtidig hjembringe kobber, klæde og andre varer til eget forbrug. Der var altså tale om en form for kompromis, hvad angik bondesejlsden, idet den enkelte bonde måtte importere visse varer til eget forbrug, men at det samtidig var dem forbudt at videresælge de importerede varer til skade for købstædernes købmænd, der var tiltænkt en mellemhandlerposition¹⁴.

Problemerne med den ulovlige handel på og fra Albuem synes dog delvis at være løst, da vi i 1466 kan konstatere, at dronning Dorothea, Christian I's kone, udstedte enslydende breve til Lübeck og Rostock med tilladelse til byernes borgere, købmænd og indbyggere at drage på "deres forestående skånerejse til Lollands Albue" med henblik på handel og fiskeri. I det tilfælde, at der ingen sild var at fange, blev lejdet dog udvidet til at gælde Skånerejsen i almindelighed¹⁵. Noget tilsvarende ser vi i en kilde fra 1488, hvor dronning Dorothea, nu enkedronning, tillod borgere, skipperne, købmænd og fiskere fra Rostock i efterårsperioden at fiske og handle på Lolland, Falster og Møn¹⁶. At bønderne på Lolland også bedrev fiskeri kan illustreres via toldregnskaberne fra Skanør og Falsterbo fra 1494, der bl.a. indeholder en liste over de folk, der fik udstedt "vragertegn" på Skanør; altså dem, der bedrev drivgarnsfiskere. I listen nævnes 12 personer fra Lolland¹⁷.

Vender vi blikket tilbage mod ovennævnte kilde fra 1460, så er den ligeledes interessant i den henseende, at det vist er første gang, at bøndernes forbrug af udenlandsk klæde nævnes herhjemme¹⁸. Bøndernes interesse for det kvalitetsmæssigt bedre udenlandske klæde dukker i stigende grad op i de efterfølgende årtier. Et godt eksempel på dette er et kæremål og en åstedsføretning fra Tillitsegård fra 1465, hvor

der oplistede en lang række af “den Boskab, Sølv og Guld, som Jeppe Jenssøn annammede i Tiletzegarth”¹⁹. I rækken indgår bl.a. ædelmetaller, kreaturer, heste, svin og får, der suppleres med en række forskellige former for husgeråd samt flæskesider, et større ølkar og korn. Slutteligt nævnes også en sort kjortel med halve, underforede ærmer produceret i Leiden i Nederlandene, der var et af tidens førende steder for produktion af kvalitetsklæde. Hvordan det leidiske klæde er nået frem til Tillitse, melder kilden dog intet om. Muligheden for, at det er importeret af en bonde på Vestlolland, der drev handel på Tyskland, foreligger dog, ikke mindst når vi tager i betragtning, at der blandt de personer, der bevidnede Jeppe Jenssøns overtagelse af bohavet, var en Michel Skipper, der velsagtens kan have været en af de lokale bondeskipperere.

Et tilsvarende, men langt mere interessant eksempel kendes nogle årtier senere i 1505, hvor en retssag på Midtjylland med boopgørelse og efterfølgende erstatningskrav tegner et billede af en ret så rig handelsbonde²⁰. Retssagen blev rejst af Karine Jeppe, der sammen med ægtefællen Jep var blevet anklaget af Anders Tegmat (Tidemand), lensmand på Ålholm i perioden 1500-1505²¹, for at have slået deres barn ihjel, som var blevet fundet på deres gård. Karine blev i denne forbindelse straks arresteret, mens Jep arresteredes ved hjemkomsten fra en handelsrejse til Tyskland. Deres forskellige ejendele blev enten konfiskeret og bragt til Ålholm, ødelagt eller stjålet, men kort tid efter dette blev begge løsladt. Under en handelsrejse til Nordjylland lige efter løsladelsen døde Jep dog. Karine Jeppe anlagde efterfølgende sag an mod Anders Tegmat og krævede de ejendele, som han uretmæssigt havde konfiskeret, tilbageleveret samt erstatning for de øvrige genstande. Under retssagen og opgørelsen over de mistede ejendele tegner der sig et

Dronning Dorothea stammede fra Brandenburg, hvor hun var født omkring 1430. Hun var først gift med kong Christoffer af Bayern og blev efter hans død i 1439 gift med Christian I og var dermed moder til kongerne Hans og Frederik I. Dorothea fungerede ved kongens fravær flere gange som rigsforsender og døde i 1495. (Foto: Wikipedia.)

yderst detaljeret billede af en velsitueret og internationalt orienteret handelsbondes rigdom. Jep og Karine havde blandt mange ting været i besiddelse af bl.a. eget skib og mølle, forholdsvis store pengebeløb i forskellige former for udenlandsk valuta, sølvtøj og sølvspænder, guldringe, flere tønder smør og sild, kokød, flæskesider, øksne og andre kreaturer, 6 tønder øl fra Bremen samt en kjortel af klæde fra Brügge, en af blå klæde fra Deventer, to kåber af klæde fra henholdsvis Brügge og England, en kjortel af blå engelsk klæde, en blå kåbe fra Brügge, en kravekåbe af brunt klæde fra Hagen i Westphalen, 6 alen rødt

Billedet, der viser to personer, som er i gang med at farve klæde, stammer fra Flandern, der grænsede op til området omkring Leiden i Nederlandene. Ved farvningen anvendes forskellige planter som eksempelvis vajd og kermes. (Foto: Hammel-Kiesow: Die Deutsche Hanse, 2011).

klæde sammesteds fra og en sort hætte af klæde fra Leiden.

Begge ovenfor nævnte eksempler på bondehandel og handelsforbindelser til udenlandske købmænd indikerer, at købstæderne var udsat for en stigende konkurrence fra bønder, der ikke blot ernærede sig via landbrug, men også via handel og søfart²². I forbindelse med et sognestævne i Gloslunde i 1491 har vi et eksempel netop på en sådan bonde, "Gerdh i Hoby", der 10-12 år tidligere "havde sejlet ud i Forbud"²³, men i andre situationer kan det dog være vanskeligere at skelne mellem lovlig og ulovlig ind- og udførsel, og om handelen foregik via lovlige eller ulovlige havne.

At de hanseatiske købmænd fortsatte med at opsøge bønderne på landet for at opkøbe danske landbrugsprodukter og samtidig eventuelt sælge egne varer, har vi desuden et rammende eksempel på fra Midtjylland i 1482. Herredsfogeden i Rødby, Andreas Hovet, havde mod gældende lovgivning tilladt den lybske købmand Clawes (Klaus) under korndyrktiden i 1481-82 at opkøbe korn i sit fogedi. Denne tilladelse syntes dog ikke at have været nok for Clawes, idet han bevægede sig uden for det aftalte område, hvor han opkøbte nogle lam med henblik på udskibning til Lübeck. Denne overtrædelse af den givne tilladelse førte tilsyneladende til et juridisk efterspil

og senere til en klage fra Clawes over for rådet i Lübeck, hvor han sammen med Andreas Hovet måtte redegøre for sagen. På baggrund af Andreas Hovets udsagn over for rådet frafaldt man sagen, da Clawes ikke havde lidt skade, på trods af at han havde foretaget ulovlige opkøb.²⁴

Adelens og de gejstliges fremvoksende handel

En anden interessens modsætning, der i stigende grad kom til at præge hele perioden frem mod midten af 1500-tallet var herremændshandelen²⁵. De adelige godsejere og for øvrigt også gejstligheden havde i de tidligere århundreder været vant til frit at kunne afsætte deres produkter til hvem som helst og ligeledes opkøbe varer hos dem, de ønskede at handle med. Disse rettigheder, mente byernes købmænd, blev antastet med Erik af Pommerns handelsforordning af 1422, og det på trods af, at forordningen intet omtaler af denne karakter. Men med tiden opstod der i de forskellige forordningsbestemmelser en stadfæstelse af, at herremænd måtte eksportere deres egen avl til hvem som helst i ind- og udland og hjemtage varer fra udlandet til eget "bords og gårds behov"²⁶. Noget, der selvfølgelig gav anledning til mange fortolkningsmuligheder i forhold til, hvad der var egen avl, og hvad der var til eget "bords og gårds behov". Var indtægterne fra lenene og bøndernes landgildeafgifter i naturalier eksempelvis egen avl, og omfattede "bords og gårds behov" også fæstebøndernes gårde, og hvordan skulle man i givet fald kontrollere dette?

Den stigende konkurrence fra herremændene tog generelt til fra 1400-tallets begyndelse og viser sig også for Lolland-Falsters vedkommende i perioden. I 1457 ser vi, at lensmanden på Ravnsborg, Anders Ebbesen (Galt), på trods af Christian I's alliance med de vendiske hansebyer i kampen mod

den svenske konge Karl Knutsson, klager over tab af varer undervejs til Lübeck på grund af lybske udliggere²⁷. I klagebrevet til Lübeck beder Anders Ebbesen (Galt) om at få sine varer tilbageleveret. Byen gjorde i denne sammenhæng opmærksom på, at den ganske rigtigt havde udliggere i søen, men dette skyldtes først og fremmest, at man ville beskytte købmænd og varer, der ville anløbe byen. Det var ikke et forsøg på at konfiskere deres gods eller skade dem. Derfor opfordrer byen Anders til at komme til Lübeck, hvor man vil vederfa-

Karl Knutsson levede fra omkring 1408/09 til 1470 og var konge i Sverige i perioderne 1448-1457, 1464-1465 og 1467-1470. De vekslende perioder som konge af Sverige skal ses i relation til den danske kongemagts manglende greb om magten i Sverige. Træskulpturen er udført omkring 1480 af maleren og billedskæreren Bernt Notke (ca. 1440 - ca. 1509). Notke er desuden kendt for altertavlen i Aarhus Domkirke. (Foto: Wikipedia).

re ham hans ret. Hvorfra Anders Ebbesen (Galt) har udskibet sine varer til Lübeck, ved vi ikke, men at han har haft direkte relationer til Nakskov og jordbesiddelser dér står klart, idet byen samme år, altså 1457, overdrog ham pantegods i byens ladegårds mark²⁸. Men at den lokale adels interesse for handel i selve Nakskov by var stigende kan eksemplificeres via et privilegium fra 1461²⁹. Af første del af dronning Dorotheas privilegiebrev fremgår det nemlig, at Nakskov har beklaget sig over, at ikke alle, der er bosat i byen, betaler den skat, de burde, når de købslår varer med byens borgere. Det kunne bl.a. dreje sig om flæsk, kokød, malt, mel, korn, salt, humle og stål; altså varer der enten stammede fra oplandet eller var importeret fra Tyskland. I kølvandet på dette slås det fast, at fri mand (det vil i dette tilfælde sige en adelsmand bosat i byen eller med et hus i byen) frit kan handle på torvet til *eget* forbrug, men dersom han vil købslå, altså drive handel som erhverv, skal han betale skatter og afgifter som andre borgere.

At gejstligheden også bedrev handel kan der ikke herske tvivl om. Kildegrundlaget er dog begrænset for vores område, men i 1469 tillader Christian I søstrene og brødrene i birgittinerklostret i Maribo at udføre korn og andre varer til Tyskland eller andre steder og samtidig opkøbe varer “for deres rette Nødtørft til Føde”³⁰. Små ti år senere, i 1478, kan vi konstatere, at præsten Nigels (Niels) Horslunder, der vel har været præst i Horslunde, har solgt en hest til en borger i Lübeck ved navn Hinrik Blome, idet rådet i byen henvender sig til rådet i Nakskov vedrørende købet³¹. At klostret i Maribo har været udsat for forkøb og forprang i forbindelse med klostrets opkøb af varer i byens opland, vidner desuden en kilde fra 1488 om³². Klostrets konfessor klager nemlig til kong Hans over, at klostrets opkøb af varer i oplandet fordyres, da der

bedrives forprang og forkøb. I 1500 er der tilsyneladende problemer igen, for denne gang beklager konfessoren sig over, at byen ikke frit kan nyde sit lørdagstov på grund af tilrejsende handelsfolk og den skade, de påfører byen³³.

Uoverensstemmelser med Danzig omkring 1460. – Klager fra såvel lokale købmænd som adelige

Klagerne mod Danzig fra omkring 1460 er et godt eksempel på den voksende handel udøvet af Nakskovs og omegns købmænd og skippere samt den voksende herremands-handel. Efter at Karl Knutsson var blevet afsat som konge i Sverige i 1457, gik han i landflygtighed i Danzig, der på dette tidspunkt var allieret med Polen i kampen mod Den tyske Orden, som Christian I derimod havde taget parti for. I forbindelse med disse stridigheder kender vi i de efterfølgende år en række gensidige klager mellem Danmark og Danzig begrundet i kaperi, hvor såvel danske som danzigske skibe opererede som udliggere. Klagerne blev udvekslet på et voldgiftsmøde i Lübeck sommeren 1462 og indeholdt ikke blot besværing over tabt gods, men problemer vedrørende Danzigs ulovlige sejlads gennem Storebælt, uoverensstemmelser om betaling af Sundtold og forholdet til Karl Knutsson.³⁴

Ser vi nærmere på de danske klager over danzigerne, tegner der sig et billede af, at ikke blot en række adelsfolk og danske købstæders købmænd, men også bønder var blevet ramt af diverse former for tab af penge, varer og skibe. Ikke mindst synes købstæderne og en adelig ridder på Lolland at være ramt ret hårdt, mens man på Falster tilsyneladende blev ramt i mindre grad. En unavngiven ridder fra “Masbru in Lalant” (Maribo på Lolland) havde mistet korn, mel, talg, huder sild, sildegarn, salt m.m.³⁵ Lensmanden Johan Frille på Nykøbing klagede over tabet af varer og skib til en værdi

Krantor i Danzig, der både fungerede som byport og kran ved ind- og udskibningen af varer. Danzig havde fra 1300-tallets slutning udviklet sig til en af de væsentligste baltiske havne med hensyn til kornudførsel. Krantor blev opført i 1440'erne. Den blev slemt beskadiget under 2. Verdenskrig, men genopbygget i 1950'erne. (Foto: Internettet).

af 208½ mark³⁶, og en person fra Stubbe-købing var blevet frataget 1200 mark. Der fremførtes desuden klager på vegne af Nakskov og Nykøbing samt en person fra Ger-ringe på Sydlolland.

For Nakskovs vedkommende er indsigelserne vedrørende tabene ret omfattende: 2 skibe med gods til en værdi af 150 lybske mark, Peter Anderssons skib og gods til 60 lybske mark, Hans Tostes skib og gods til 200 mark lybsk, Jens Jacobssøns skib og 13 læst sild til 100 mark lybsk, der var beregnet til henholdsvis Nakskov og Odense, Jeppe

Jenssøns skib, gods og korn til 150 lybske mark, Jeppe Fadheressøns gods til 100 lybske mark, Peter Matthesøns gods til 60 lybske mark, Mattis Rannes og Hans Gros-sens varer til hver 60 lybske mark, Laurens Peterssøns varer til 40 lybske mark, hvortil kom, at en "stalbroder" på skibet blev slået ihjel og kastet over bord. Derudover havde danzigerne afpresset Barthold Kalligessøn 20 lybske mark, og da de havde modtaget dem, havde de på trods af pengesummen sat ild til hans skib. Samlet set opsummeres Nakskovs tab til 2.000 mark.

For Nykøbings vedkommende var tabene af mindre omfang, idet følgende tab blev oplyst: Lasse Geddes skude med 4 læster Ålborgsild og 9 tønder tørrede ("droges") sild samt gods til en samlet værdi af 19 mark, Eler Jeppe Petherssøns skude og gods til 70 mark, Hans Broths gods til 100 mark, Niels Hemmingssøns varer til 52 mark og Oluf Brandes varer til 10 mark. Sluttelig skal det nævnes, at Hans Plawen (Plov) fra Gerringe ved Rødby mistede skib og gods til 120 mark.

Vender vi os igen mod klagerne, der blev rejst mod Danzig, så tegner der sig et kendt billede af, hvilke varer der primært blev eksporteret fra Lolland. Der er fortsat tale om landbrugsprodukter i bred forstand, kramvarer og fisk, hvor det for fiskenes vedkommende i en af klagerne viser sig, at Nakskov - gennem byens købmand Jens Jacobssøn - nu også har etableret handelsforbindelser til Odense. Desværre melder klagerne intet om, hvor lokalrådets handlende - altså købstædernes købmænd, adelen og bønderne - var blevet opbragt af danzigerne, men der må efter al sandsynlighed være tale om den vestlige del af Østersøen og Storebælt, hvor Danzig bl.a. havde kaperskibe i søen³⁷. Handelsruterne til de nordtyske havne synes dermed ikke at have ændret sig i forhold til tidligere. Sluttelig skal det påpeges, at den købmand fra Nakskov, Jeppe Jenssøn, der mistede skib, gods og korn til 150 lybske mark, muligvis kan være identisk med den Jeppe Jenssøn, der som ovenfor omtalt få år senere i 1465 fik Tillitsegård med bohøve i forbindelse med et kæremål og en åstedsforretning.³⁸

Lokale og nordtyske købmænds og skipperes handel på og fra Nakskov og Vestlolland

Ovenstående vedrørende bl.a. de danske klager over Danzigs adfærd i slutningen af 1450'erne og begyndelsen af 1460'erne er

ensbetydende med, at de lokale købmænd og skipperne på dette tidspunkt i stigende grad var blevet en del af handelen i Østersøregionen. Men meget tyder dog ligeledes på, at de lokale aktørers aktionsradius var ved at blive udvidet. Som allerede påpeget var denne radius udvidet til Odense og dermed udvidet i forhold til tidligere tiders ret ensidige handel på de nordtyske byer. På omtrent samme tid, i 1467, kan vi dokumentere, at "Mattis Laurissøn aff Nackskow", der uden tvivl må have været købmand, var medlem af Guds Legemes lav i Ålborg, det såkaldte "Papegøjelaug", opkaldt efter dets årlige skiveskydning. Guds Legemes lav, der ret beset var et Kristi Legemes broderskab med religiøse opgaver, var blevet oprettet i de første årtier af 1400-tallet og var ganske eftertragtet at være medlem af. Lavets medlemsskare var bredt sammensat og husede medlemmer fra ikke blot Ålborg og andre danske købstæder, men også folk med tilknytning til de nordtyske hansestæder og Stockholm, hvoraf mange var købmænd³⁹. I 1467 optræder ligeledes som medlemmer i lavet både en "Claues Perssøn aff Nykiøbingh i Falster" og en "Per Jenssøn aff Torpe"⁴⁰. Om sidstnævnte har haft relationer til Torpe på Vestlolland står dog hen i det uvisse.

På trods af denne yderligere udvidelse af aktionsradiusen for handelen i nordlig retning var handelen mellem de nordtyske byer og Vestlolland - ud fra det overlevende kildemateriale at dømme - dog fortsat fremherskende, og vi kan konstatere en begyndende immigration fra Lolland til det nordtyske område, da et tingsvidne i 1478 fra Musse herredsting meddeler, at Jep Lauritszøn, som nu bor i Rostock, skøder Eskil Gøye, hovedsmand på Ålholm, alle sine andele og rettigheder i en gård i Lille Musse med mere.⁴¹

I 1491 tilskriver kong Hans rådet i Nakskov at frigive nogle lybske købmænd og

deres gods, som var blevet tilbageholdt i byen, hvilket efterfølgende fandt sted, idet det blev pålagt byens fogeder og embedsmænd at lade de lybske købmænd rejse bort⁴². Kort tid efter kan vi i perioden 1492-96, hvor Lübeck igen på baggrund af urolige politiske forhold opkrævede pundtold, fremvise handelsforbindelser over Østersøen. For denne periode forefindes pundtoldbøger, der nævner handel på henholdsvis Lolland og Nakskov. Det skal i denne sammenhæng dog påpeges, at kornhandelen ikke blev registreret, da korn ikke hørte til de toldpligtige varer og derfor kun undtagelsesvis indgik i pundtoldbøgerne, hvilket dermed giver et ret fortegnet billede af den syddanske handel i perioden⁴³. I 1492 eksporterer Hans Ertman via skipperen Mattes Renecke varer til en værdi af 24 mk. lybsk til Nakskov, mens Claus Seteman samme år via Peter Oleffsens skib eksporterer en læst salt, en læst tjære og 4 dromter humle til en værdi af 28 mk. lybsk til Lolland.⁴⁴

I 1496 led den lybske skipper Thomas Bertrams skib af ukendte årsager skibbrud i Nakskov havn. Varerne blev reddet, men de blev konfiskeret af den stedlige tolder for efterfølgende at blive sendt til København; en sag, der stod på helt frem til 1503, hvor spørgsmålet om erstatning endnu ikke var afklaret og blev taget op i forbindelse med nogle forhandlinger i Segeberg⁴⁵. Om bord på Bertrams skib befandt sig en række varer tilhørende forskellige købmænd i Lübeck: Hans Tempelman 100 tdr. humle, Lutke Vormeyger på vegne af Hans vame Loo 330 tdr. humle, 9 skippund hør og 6 stk. klæde fra Bussche (’s-Hertogenbosch i Nederlandene) til en værdi af 336 mk. lybsk, Hans Castorp 100 tdr. humle, 1 fad hør vejende 6,5 skippund, engelsk klæde og 5 deker russiske kohuder til en værdi af 135 mk. og 3 skillinge lybsk, Henrick Graa 100 tdr. humle og 10 tdr. æbler, Clawes Bandouw 40 tdr. humle til en værdi af 25

mk. lybsk, Lutge Vormeygers egne varer lig med 30 tdr. humle til 19 mk. lybsk og Hans Thonnysen 1 td. linned fra Monstersch (Münster). I forbindelse med disse erstatningskrav beklagede Hartich Krulle fra Travemünde sig desuden over, at Eskil Gøjes foged, Pawel Pawelsen, med vold havde frastjålet ham 120 mk. på Lolland.

Ovennævnte klager er ret så interessant, idet de klart tilkendegiver, at en del af eksporten fra Lübeck til Nakskov og Vestlolland i dette tilfælde primært har drejet sig om humle - og som et kuriosum: æbler - hvilket indikerer, at man på Lolland ikke har kunnet dyrke humle til ølproduktionen i enten et tilstrækkeligt kvantum eller af en tilfredsstillende kvalitet. Det samme må gøre sig gældende for æbler. Og det på trods af, at man i de såkaldte "Lollands Vilkår", artikel 8, der blev vedtaget på Lollands landsting i 1446 af repræsentanter for kirken, Odensebispens og prioren på Hålsted kloster, lensmændene på Ravnsborg og Ålholm og adelen i bred forstand på Lolland, påbød enhver bonde eller vorned at anlægge 30 humlekuler (planter) og plante 6 ymper (podede træer) pære og æble på hver gård.⁴⁶

I 1509 kan vi konstatere, at en bonde-skipper fra Femø også var aktiv som transportør af handelsvarer fra området, da han og hans skib blev brugt af lensmanden på Nykøbing F. til transport af malt til København⁴⁷. Det indikerer, at der senest fra dette tidspunkt har eksisteret skippere på Femø, som har ageret som transportører af andres varer i den indenrigske vareudveksling med i dette tilfælde København som destination; altså det første tilfælde, hvor Femø nævnes og København optræder som aftager af varer fra området.

Få år senere, i år 1511, kan vi ligeledes se, at der er blevet etableret forbindelser til Skælskør. På dette tidspunkt meddeles det i temmelig snørklede vendinger, at Niels

Klæinsmit (Klejnsmed), der var borger i Nakskov, af Oluf Holgersen - lensmanden på Nykøbing - har modtaget bl.a. 32 ½ mk. danske penge, sølvbælter, rhinske gylden, sølvskeer, spænder, en guldring med mere, som Oluf Holgersen på kongens vegne skulle have modtaget af bonden Hans Madsen i Dannemare. Disse værdigenstande skulle ifølge Oluf Holgersen være gods, som en hr. Rasmus i Dannemare havde modtaget i Skælskør på vegne af ovennævnte bonde Hans Madsen⁴⁸. Forbindelsen mellem Nakskov og ikke mindst byens nære sydlige opland og Skælskør synes hermed sat være oprettet. Samme år hen på efteråret har sognepræsten i Horslunde sammen med en Lasse Bring i Tvede haft handelsmæssige forbindelser til Heiligenhafen syd for Fehmarn. De nævnte personer tiltror nemlig en brevviser, Mecklenborg, at opkræve gæld hos en borger, Hans Zaro, i byen. En gæld, som for sognepræstens vedkommende bl.a. beløb sig til 5 tdr. salt og 1 td. "skonrugghen" og for Lasse Bings vedkommende 7 tdr. salt og 13 mk. penge. Gælden til de to borgere fra Nordlolland skyldtes, at Hans Zaro havde opkøbt heste hos sognepræsten og Bing⁴⁹, hvilket klart indikerer, at man på Vestlolland var leveringsdygtig i heste, mens man i Heiligenhafen til gengæld via forbindelsen til Lübeck, som man var underlagt på dette tidspunkt, kunne levere det livsnødvendige salt til konservering af kød. Hermed kommer dette område tilsyneladende for første gang ind i billedet som en handelspartner for Vestlolland, selv om der utvivlsomt har eksisteret forbindelser længe før dette tidspunkt, hvilket blot ikke kan dokumenteres via det bevarede kilde-materiale.

Endelig kan det nævnes, at der under krigen 1509-12 med svenskerne og Lübeck blev udstedt en række udførselstilladelser, hvoraf to vedrører Nysted, idet Erick Hansen fik brev på at udføre huder, talg, skind

og nødder til Kiel, og at gråbrødrene i byens kloster fik tilladelse til at udføre 8 okser til samme by, men dog under den forudsætning, at okserne efterfølgende ikke blev drevet andre steder hen.⁵⁰

Vestlollands voksende handel og søfart og betydningen af dette for området 1450-1513

Ser vi tilbage på denne periode, der strækker sig frem til Christian II's overtagelse af kongemagten i 1513 og krigen mod Lübeck og Sverige i 1509-12, hvor Nakskov og det vestlige Lolland blev hærget af overfald og brande⁵¹, så tegner der sig et billede af, at krisen efter pesten fra omkring 1350 synes overvundet. En række nye aktører inden for handel og søfart dukker op. Bønderne, der dog allerede viste sig som aktører omkring 1400, optræder i stigende grad, mens herremændene og de gejstlige som selvstændigt agerende "købmænd" først nu synes at træde ind på markedet. Hermed opstod en stigende konkurrence i forhold til eksempelvis Nakskovs købmænd, set ikke mindst på baggrund af det voksende antal klager fra byen over ulovlige havne, landkøb og forprang. At de nordtyske byer, ikke mindst Lübeck, benyttede sig af de samme handelsmetoder står ligeledes klart, da vi ser dem agere rundt omkring i oplandet. Men at Lübeck også i stigende grad opsøgte Nakskov er tydeligt ikke mindst fra slutningen af 1400-tallet, hvilket peger i retning af en voksende afhængighed af det vestlollandske område. Der kan derfor ikke herske tvivl om, at man på Vestlolland generelt har oplevet en stigende økonomisk vækst. Væksten afspejler sig såvel direkte som indirekte, bl.a. ved at borgere i ikke blot Nakskov, men også en borger, Thomas Jensen, i Rødby har ejet og solgt jorde og gårde i det nære opland eller på Langeland eller opkøbt og skænket disse til Skt. Nikolaj kirke og kirkens helgenaltre og i et enkelt tilfælde

til Gloslunde kirke⁵². Noget tyder altså på, at der må have eksisteret et kapitaloverskud i byerne på dette tidspunkt. Desuden blev Helligåndshuset i Nakskov ophøjet til kloster i 1470, efter at byens præst, Jep Andersen, havde været en tur i Rom for at få pavens tilladelse til dette på betingelse af, at byens borgmester, Bertold Esbernsen, frasagde sig retten til at styre huset, da det frem til 1470 var underlagt bystyret. Overgangen til et reelt kloster må ligeledes være et udtryk for byens voksende betydning⁵³. Det samme må gøre sig gældende i 1471, hvor vi fra Christian I's regeringstid har overleveret en optegnelse over udskrivning af soldater, hvor Nakskov sammen med andre væsentlige købstæder måtte stille med 80 soldater, kun overgået af København, der stillede med 100⁵⁴. Et tilsvarende dokument findes for 1481, hvor byen sammen med Århus, Horsens, Ålborg, Ribe, Odense, Køge og Landskrona leverede 80 soldater, og denne gang kun overgået af Malmø, København og Næstved med henholdsvis 150, 120 og 100 soldater.⁵⁵

Afslutningsvis skal det nævnes, at der i perioden optræder nye samhandelspartnere for Nakskov, idet Odense, Ålborg, Skælskør og Heiligenhafen syd for Fehmarn bliver mål for byens handel, og at Femø for første gang optræder som aktør på markedet.

Vestlollands handel og søfart fra 1513-1559 med henblik på de nordtyske byer, Hertugdømmerne, Nederlandene, Skotland og det kongerigske område

Inden vi går over til at beskæftige os med handelen og søfarten i ovennævnte periode, vil der blive givet en kort introduktion til væsentlige forhold, der fik indflydelse på udviklingen af det vestlollandske område.

Årtiet op til valget af Christian II som konge i 1513 var præget af interne oprør

Christian II, der regerede 1513-23, forsøgte gennem sin "borgervelige" politik at fremme købstædernes handelsmæssige udvikling, men da hans regeringsperiode blev kort, fik hans initiativer ringe betydning. Portrættet er udført af Michael Sittow i 1515. (Foto: Wikipedia).

og krige i Unionen ikke blot i Sverige, men også i Norge, og af et voksende modsætningsforhold mellem kong Hans og Lübeck samt de øvrige vendiske stæder⁵⁶. Dette modsætningsforhold udviklede sig til en regulær krig mellem parterne 1509-12 - herunder den før omtalte afbrænding af Nakskov. Krigen afsluttedes med en fred i dansk favør. Forholdet til Sverige og dets medlemskab af Unionen var dog fortsat uafklaret, da Christian II kom til magten, men resulterede senere i en erobring af landet, hyldningen af Christian, der blev efterfulgt af det famøse stockholmske blodbad

i 1520. Noget, der sammen med kongens i bred forstand borgervenlige lovgivning og skærpede skatteudskrivninger førte til oprør og efterfølgende afsættelse af kongen i 1523 og til Sveriges udtræden af Unionen. Frederik I, der hermed kom til magten - støttet af bl.a. Lübeck og den danske adel - måtte nødvendigvis skifte politik. Samtidig bredte reformationsrøret sig fra Tyskland til de danske områder, og social uro prægede landet sammen med angsten for Christian II's tilbagevendende. Efter Frederik I's død i 1533 udbrød der desuden borgerkrig: Grevens Fejde 1534-1536. I forbindelse med borgerkrigen indsattes Christian III i 1534 som konge, og reformationen indførtes i 1536. Landet havde i løbet af et årti gennemløbet ret så fundamentale og turbulente forhold, som dog på sigt ikke blot indebar en stabilisering og konsolidering af kongemagten, men ligeledes en reorganisering og reformering af såvel verdslige som religiøse forhold. Hertil kom en genopbygning og styrkelse af statsfinanserne efter borgerkrigen. Dette skete ved hjælp af sparsommelighed, skatteudskrivninger og lånoptagning, således at forholdene efterhånden stabiliseredes efter krigen med kejser Karl V og freden i Speyer 1544, hvor Christian II's svoger - den tysk-romerske kejser - endelig anerkendte Christian III som konge af Danmark⁵⁷. Fra dette tidspunkt begyndte i Europa en økonomisk og handelsmæssig vækst, kaldt den europæiske prisrevolution, der ramte Danmark fra midten af århundredet og næsten ubrudt herskede frem til de første årtier af 1600-tallet, hvor 30-årskrigen efterhånden satte en stopper for de høje kornpriser på det europæiske marked og dermed for den økonomiske vækst.⁵⁸

De nordtyske byer

I forbindelse med fredsforhandlingerne med de vendiske hansestæder i Malmø i 1512 blev der rejst en række klager fra

dansk side mod stæderne. Klagerne, der angik forhold under krigen 1509-12, blev behandlet på de efterfølgende forhandlinger i maj og oktober 1513, og heraf fremgår det, at borgere på Lolland, Falster og i Vordingborg, når de kom til Lübeck, var blevet arresteret med deres varer uden at opnå erstatning for dem⁵⁹. På den anden side rejste stæderne også klager. Dette skete bl.a. i forbindelse med kroningen af Christian II i juni 1514, hvor Lübeck og Rostock repræsenterede stæderne, som forventede at få deres privilegier i Danmark bekræftet. Klagerne vedrørte overfald på fiskere fra Warnemünde, der under fiskeri i Bæltet og ved Homunde (Hominde) havde måttet erlægge told af deres fangst af sild og last til tolderen i Rødby. Et tilsvarende tilfælde nævnes vedrørende Gedser, hvor det blot gik ud over fiskere fra Rostock, men dog mere dramatisk, idet en af fiskerne under det opståede klammeri med tolderen var blevet slået og efterfølgende var død⁶⁰. Købmanden Peter Deterdes fra Rostock, der på samme tid var ankommet til Lolland, var af lensmanden på Ålholm, Hans Krafse, frataget 3 kasser med varer, 8 oksehuder og 200 lammeskind, som han nu krævede tilbage.⁶¹

Men de vendiske stæders ovennævnte forhåbning om at få bekræftet deres privilegier i Danmark blev ikke til noget, hvilket skabte stor irritation, da man samtidig var klar over, at Christian II ønskede at gøre København til omdrejningspunktet for handelen i den vestlige del af Østersøen. Kongen udstedte nemlig den 1. juli 1514 et fællesprivilegium for Sjælland, Lolland, Falster og Møn⁶², hvori han forbød udenlandske købmænd at udføre okser og danske købmænd at opkøbe okser på Sjælland for fremmede købmænd. Desuden blev det forbudt løbekræmmere at handle på landet med deres kramvarer og gøre landkøb "wore kiøpstædher storligen til skade" samt tyskere og andre udlændinge at nedsalte

blodige sild på ulovlige fiskerlejer på Lolland, Falster, Møn og i Stevns herred, med mindre de havde privilegier hertil. Hvilke fiskerlejer, der er tale om, nævnes ikke eksplicit, men for Lollands vedkommende er der utvivlsomt tale om, at hansekøbmændene fortsat opsøgte Lollands Albue. Under forhandlinger med de vendiske stæder i Sønderborg i august-september 1516 meddelte Christian II nemlig, at han ville overholde stædernes privilegier på Sjælland og Skåneområdet, men at eventuelle privilegier i Storebælt, Ålborg, Lollands Albue og Møn først ville kunne tages op ved et efterfølgende møde⁶³. Men allerede før disse forhandlinger havde Christian II strammet skruen i forhold til førnævnte fællesprivilegium af juli 1514. Et nyt fællesprivilegium for samme område blev udstedt i marts 1516 og dét med en speciel udfærdigelse for bl.a. Nakskov⁶⁴. Baggrunden for privilegierne var et møde, der blev afholdt i København den 5. februar, hvor en række repræsentanter for byen og en borgmester og rådmænd fra henholdsvis Helsingør, Køge, Næstved, Nakskov, Saksøbing, Stubbekøbing, Ålborg, Malmø og Landskrona mødtes med Christian II og fremsatte en række klager over eksisterende handelsforhold. Klagerne drejede sig bl.a. om udlændiges saltning af sild på diverse lokaliteter, fremmede købmænds krænkelse af købstædernes privilegier og Falsters, Lollands og Møns bønders sejlads til Tyskland⁶⁵. Disse klager blev så efterfølgende inkorporeret i fællesprivilegiet af marts 1516 og det for Nakskov ovenfor nævnte. Privilegierne forbød hermed bønderne på bl.a. Lolland at sejle til stæderne i Tyskland og udføre korn, smør, huder, talg og andre købmændsvarer, og desuden blev det dem forbudt at indføre humle, tjære, salt, klæde og andre varer, som købstædmændene plejede at have deres "bieringh og næringh aff". Et eksempel på denne import af bl.a. klæde finder vi

samme år, hvor bønder i Ålholm len betalte bøder ved hjælp af klæde, der var produceret i Leiden.⁶⁶

I stedet skulle bønderne bringe deres varer til landets købstæder, herunder altså Nakskov, hvor de så kunne afsætte dem. Til gengæld påtog Nakskovs borgere sig uden betaling ved givne lejligheder at overføre kongens mænd til Tyskland. Det slås igen fast, at bissekrammere og landkøbere, der handlede i landsbyerne, skulle forbydes, og at kun danske købmænd måtte opkøbe varer med henblik på salg i udlandet. Gejstlige og lavadelige ("riddermendsmænd") forbydes ligeledes - med udenlandsk kapital - at opkøbe levende okser til udenlandske købmænd. Det fremgår heraf tydeligt, at Christian II gennem sine privilegier støttede købstædernes handel, og at handelen skulle centreres i byerne, således at byerne og kongemagten kunne kontrollere handelen og oppebære toldafgifterne af den. Desuden kan det konstateres, at på trods af at kongen i håndfæstningen af 1513 havde anerkendt adeliges handelsret uden begrænsninger, så begrænsedes denne mulighed for lavadelen, der i senmiddelalderen befandt sig i en krise, idet den "langt fra at være en godsbesiddende Stand snarest maa betegnes som en "Funktionærgruppe", først og fremmest beskæftiget med at administrere ikke egne, men andres, det være sig Kronens, Kirkens eller den godsrige Højadels besiddelser"⁶⁷. Samtidig er det værd at bemærke, at der på Lolland tilsyneladende også har fundet opdræt af okser sted, der så senere blev drevet videre til det europæiske marked, hvilket vil blive taget op nedenfor.

Forbuddet mod bønders handel på Tyskland fik dog ikke en lang levetid, da det allerede året efter, i november 1517, blev ophævet. Dette førte ifølge den lybske krønikeskriver Reimar Koch til en veritabel "storm" af bondeskuder fra det syddanske opland på Lübecks havn, da 200 skuder

Oksehandels-scene fra Tyskland omkring 1500. Okserne fra bl.a. Danmark nåede efter en længere vandring frem til enten de tyske eller nederlandske markeder, hvor de solgtes til forbrugerne og dermed indgik i kødforsyningen til byerne. (Foto: Ene-mark: Dansk oksehandel bd. 1. s. 213).

med korn i de nærmeste dage efter forbuddets ophævelse anløb byen, og dét på trods af at frosten allerede havde sat ind.⁶⁸

Rødbyregnskaberne 1518-21, der er de første bevarede regnskaber vedrørende toldforhold på Lolland, bringer os dog kun få oplysninger vedrørende import- og eksportforhold til og fra lokaliteter og aktører på øen⁶⁹. Af lokal oprindelse optræder der enkelte fra Rødby. Fra Maribo finder vi desuden Jacob Skotte, Cristern Jyde og Per Juel, der alle eksporterede heste samt

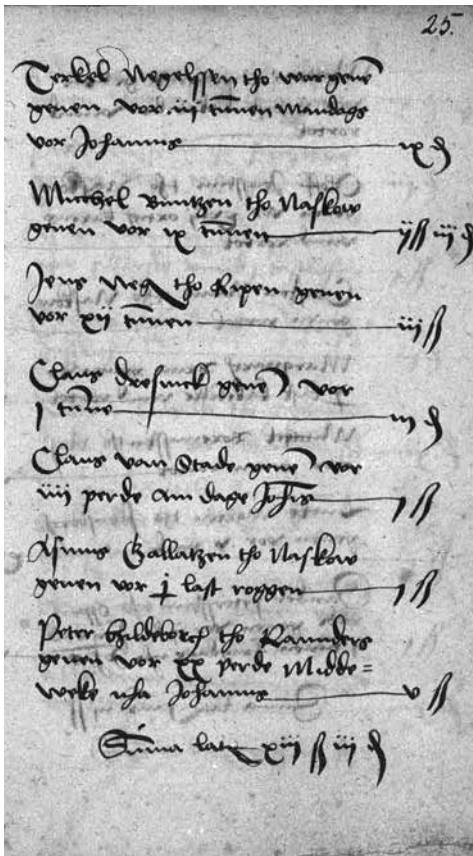
Anders Hund, der eksporterede huder via Rødby⁷⁰. De øvrige posteringer i regnskaberne dækker primært over bl.a. eksport af et stort antal heste og i langt mindre grad okser. Hestene blev drevet til Rødby fra de nordligere liggende områder i Østdanmark som eksempelvis Køge, Slagelse, Kalundborg og Malmø. Ikke mindst i Malmø deltog man aktivt med hensyn til eksport af heste, idet to af byens købmænd, Ditlev Enbeck og Oluf Holgersen⁷¹, opkøbte og solgte omkring 211 heste til tyske køb-

mænd som f.eks. Johan van Ummen og Hans Unbehoven, der efterfølgende udførte disse heste via Rødby, hvilket fremgår af Rødbyregnskaberne. At antallet af okser via Rødby er ringe skyldes sikkert, at okseopdræt primært var en jysk foreteelse, og at størstedelen af de okser, der vitterligt kom fra Sjælland og Skåne, og som skulle sydpå, blev drevet vestpå over Storebælt og derefter via Assens og Kolding mod de europæiske markeder. Men i Enbecks regnskabsbog optræder blandt hans samhandelspartnere to købmænd/skipperere ved navn Jacob og Per Lollandsfar, der må have drevet handel og sejlads på Lolland.⁷²

Det er dog muligt at dokumentere opdræt og salg af okser fra Lolland, idet vi i 1536 har en fortegnelse over bl.a. kreaturbesætningen i Købelev præstegård, hvor den sidste katolske præst på stedet, Mikkel Pedersen, var i besiddelse af 18 færdige driftstude (stude i drivningsklar tilstand), 3 unge stude, 13 køer, 3 konød, 5 kalve og 1 tyr⁷³. Samme Mikkel var som nævnt i noten nedenfor desuden få år tidligere korneksportør. Opdræt af fodernød ser vi - dog i ret så begrænset omfang i forhold til f.eks. Jylland - på nogenlunde samme tidspunkt på Krenkerups fæstegårde spredt på hele Lolland, hvor visse bønder som en del af landgildeydelsen, oksepersil, påtager sig at opstalde og opfodre en eller flere kalve, der utvivlsomt så senere er blevet eksporteret over Østersøen⁷⁴. Der er i begge tilfælde tale om enten gejstliges eller adeliges handel, der i Christian II's sidste regeringsår havde været udsat for kraftige stramminger og forbud⁷⁵, men de var faldet bort igen med Frederik I's tronbestigelse; noget, der også kom Lollands bønder til gode, idet bønder og menig almue i 1523 fik tilladelse til igen at sejle til og fra Tyskland og sælge deres varer og igen købe, hvad de behøvede.⁷⁶

Vender vi blikket mod Lollands Albue, der ovenfor er omtalt flere gange, kan vi i 1524 konstatere, at de nordtyske hansestæders interesse for lokaliteten med hensyn til privilegier og fiskeri fortsat var til stede⁷⁷. På hansestædernes forberedende møder i Lübeck og de efterfølgende møder i København og Malmø med den nye konge, Frederik I, som byerne havde hjulpet på tronen efter Christian II's fald året før, har stæderne diskuteret mulighederne for og ønsket om at opnå privilegier på bl.a. Albuen; vel som en tak for hjælpen. Taktikken lykkedes, da de vendiske stæder og Danzig opnåede privilegier "tho Alborch, Mone, Lalanth-Elbagen und anderen orden, dar sick de herynk thor tydt hen gyft und will vanghen lathen"⁷⁸. Det fremgår heraf, at der ved ikke blot Ålborg, Møn og Albuen har været sild at fange, og at stæderne opnåede privilegier på disse steder. Om de vendiske stæder og Danzig i perioden frem mod midten af 1500-tallet har benyttet sig af disse privilegier og opsøgt Albuen er uvist, men at forbindelsen til de vendiske stæder har været intakt vidner et langt senere fund af en stralsundisk søsling, præget i 1538, på Engvej i Nakskov om⁷⁹. Men i 1537 i forbindelse med kroningen af Christian III rejste Danzig ønsket om at få genforyet privilegierne af 1524 på bl.a. Lolland og Møn⁸⁰. Et ønske, som Christian III ville tage op med rigsrådet, men hvad angår Albuen, der må være identisk med det omtalte Galleboe fiskerleje⁸¹, kan vi konstatere, at der i 1539 udstedes forbud mod, at fremmede og udenlandske købmænd eller andre må salte sild på stedet og "ved Sønderstranden", hvis ikke de allerede har opnået privilegier til dette. Saltning af sild var derimod forbeholdt rigets og hertugdømmernes egne undersætter. På samme møde rejste kongen samtidig nogle klager mod Lübeck angående københavnske købmænds tab af gods og penge, og

Udsnit af Haderslevregnskaberne 1539, hvor henholdsvis Michel Buntssen og Asmus Gallmannsen optræder på højre side. (Foto: Rigsarkivet - arkivalier online).

blandt disse købmænd optræder en Andres Lollandssfaer, hvilket tyder på, at han bl.a. har ageret på Lolland.⁸²

Senere i 1541, hvor Jørgen Lykke og Peder Oxé blev forlenet med fiskerlejet på Albuen og fik retten til at nyde al told mod at give 1 læst sild på slottet i København, blev der samtidig ansat en tolder, der skulle hjælpe enhver indlænding som udlænding efter gældende lovgivning⁸³. Men at hanseaterne har opereret på Vestlolland i nævn-

te periode er der dog næppe tvivl om, for i 1526 forsøgte en skipper ved navn Olef Kamp, der bl.a. opkøbte varer i Malmø og eksporterede herfra, at bortbytte sin skude for et hus i Nakskov. Handelen blev dog ikke til noget.⁸⁴

Det nordtyske marked var ligeledes blevet interessant for bl.a. Fejø, Femø og Askø, hvor bønderne senere i 1550 fik privilegium til fri handel med deres skuder på Tyskland⁸⁵. Bønderne fik nemlig tilladelse til - når der ikke var udførselsforbud - at eksportere deres egne produkter, korn og kvæg, sydpå og samtidig hjemtage humle, salt, stål, jern, og hvad andet "de have behov til deres eget Hus' Ophold". Intet af dette måtte imidlertid sælges ved forprang. Men privilegiet blev dog bekræftet senere i 1560, hvor bønderne fik tilladelse til at importere humle, salt, stål og jern mod eksport af kvæg og korn.⁸⁶

At der tilsyneladende omkring midten af 1500-tallet fortsat var problemer med forskellige former for ulovlig handel i forhold til handelen på Tyskland, kan der ikke herske tvivl om. I 1547 har der tilsyneladende været afholdt et møde mellem repræsentanter fra købstæderne og bønderne fra Lolland og Falster og Christian III. Mødet drejede sig bl.a. om en ny toldafgift, der var indført i Gottorp i 1542, og hvis konsekvenser for de østdanske købstæder man fandt urimelige, da man jo ikke benyttede denne overgang. Desuden var bøndernes ulovlige sejlads på Tyskland, det vil sige Lübeck, Rostock og andre steder, igen i centrum, idet købstæderne beklagede sig over, at den nye toldafgift blot ville animere bønderne til forøget ulovlig handel, som dermed ville ødelægge købstædernes næring og muligheder⁸⁷. Kongen besluttede derfor, at ingen bønder fra området måtte sejle eller udskibe korn til Tyskland fra "vor frue dag om høsten (15. august) oc saa ind til S. Morthens dag (1. nov.) er for-

loben, oc nar S. Morthens dag er forloben, thaa mue the frit udføre korn til kyndermysse (2. feb) oc siden ingthet korn at udføre eller udskrifve fran kyndermysse oc til voldermysse” (1. maj). På den anden side skulle det være bønderne frit at sejle med okser, heste og andre varer ifølge de privilegier, der hidtil havde været gældende. Desuden skulle bønderne ikke være berørt af den nye told på 20 sk. af hver okse eller tønde kød og 20 sk. af hver hest eller øg, som de udførte, med mindre der var tale om staldøksne. Utilfredsheden med den nye toldafgift, der som nævnt animerede bønderne på Lolland til at udskibe deres produkter via ulovlige havne for at omgå tolden, var blot en fortsættelse af kampen mellem købstæderne og bønderne omkring bondehandelen. En kamp, som købstæderne dog på sigt vandt.

Hertugdømmerne

At der blev sejlet og handlet på hertugdømmerne er allerede tidligere blevet konstateret⁸⁸, men også ovenfor i denne artikel. Aktionsradiusen for de vestlollandske købmænd og skippere blev dog forøget i 1530'erne. Det kommer til udtryk ikke blot i Frederik I's ordre om⁸⁹, at bl.a. Nakskov - om nødvendigt - skal gøre sig klar til at kunne transportere fetalje til Holsten, dvs. Kiel,

Heiligenhafen eller Neustadt, men også i regnskabet for Aabenraa amt fra 1538 og toldregnskabet for Haderslev by fra 1539⁹⁰. Selv om de slesvigske byer hovedsagelig fik deres kornleverancer fra det nærmeste opland, Sønderborg amt, så er der tegn på, at denne produktion ikke har været tilstrækkelig til at dække den lokale efterspørgsel, da såvel det jyske som det slesvigske landbrug var lagt an på en voksende kvægavl og eksport af samme⁹¹. Man måtte derfor ty til import af korn fra de syddanske områder som f.eks. Fyn og Lolland. I regnskabet for Aabenraa amt optræder der nemlig to skippere/købmænd, Asmus Galmansen og Kersten Nansen, der henholdsvis afsatte 16 ½ ørtug 1 ½ skæppe byg og 12 ørtug byg⁹². Galmansen lokaliseres dog i regnskabet for Aabenraa til Falster, men året efter i Haderslevregnskaberne, hvor han optræder to gange - for øvrigt sammen med Kersten Nansen (Christen Nanne) og en række andre fra Nakskov, Lolland, Askø, Nysted og Falster - opgives han hver gang som hjemmehørende i Nakskov⁹³. Eksporten fra Lolland-Falster til Haderslev kan illustreres på følgende vis (se tabel 1).

Som det fremgår af tabel 1 var der tale om eksport af landbrugsprodukter, hvor korn ubetinget spillede den væsentligste betydning. 17 skuder fra Lolland-Falster -

Tabel 1. Antal fortoldede skibe, skippere og varetyper fra Lolland-Falster i Haderslev 1539.

Oprindelsessted	Antal fortoldede skibe	Antal skippere	Varetype
Askø	3	2	Byg, rug, korn og flæskesider
Falster	1	1	Korn
Nykøbing F.	1	1	
Lolland	3	3	Rug og korn
Nysted	1	1	Korn
Nakskov	8	5	Korn

fordelt på 13 skippere, hvoraf nogen utvivlsomt har været bønder - anløb altså Haderslev i løbet af 1539, hvor hovedvægten lå på Nakskov og det øvrige Lolland. Af de 72 skibe, der fortoldede i Haderslev kom de 17 fra Lolland-Falster, altså omkring hver fjerde, og det samme gør sig gældende for antallet af skippere. Området blev kun overgået af Egernførde, der var kendt som eksportør af byens berømte kakkebil-lø. Hvad angår omfanget af de fortoldede kornleverancer til Haderslev i 1539, er det tydeligt, at de forskellige kornprodukter fra Lolland-Falster har spillet en væsentlig rolle, idet de udgør mere end halvdelen af det fortoldede korn i byens havn. De øvrige kornleverandører var primært Ærø, Svendborg, Langeland, Fehmarn og Wismar, hvor sidstnævnte desuden leverede humle til ølproduktion.

Af tabel 2 fremgår det, hvilke skippere fra Lolland-Falster der fortoldede varer og

betalte rortold, told af skibet, i Haderslev, og i den forbindelse skal det nævnes, at de to personer, der henholdsvis hedder Oleff og Oloff Jensen sandsynligvis er identiske med hinanden. Dette indebærer, at tre af skipperne, Rasmus Oloffsen, Asmus Galmannsen og Oleff Jenssen, hver har foretaget to ture til Haderslev fra omkring marts til juni måned 1539.

På et senere tidspunkt, i 1556, dukker Flensborg op igen, da Christian III befaler byens borgmester og råd at hjælpe Peder Oxe, der var amtmand på Ravnsborg, til ret mod byens medborger, Hans Hoepner, i anledning af en fordring på 200 daler⁹⁴. To dage senere befaler kongen igen borgmester og råd i Flensborg at hjælpe Nis Viands, bosiddende i Tillitse, til ret mod Joachim Holste i Flensborg, der havde tiltaget sig en gård i byen, der formodentlig skulle tilkomme Nis Viands og dennes søster i Bredsted i Slesvig efter deres fader

Tabel. 2.

<i>Skippernes navne</i>	<i>Oprindelsessted</i>	<i>Registrering i regnskabet</i>
Hans Mikkelsen	Askø	Opslag 16 og 22. s. 15.a. og 21. a.
Oleff Hansen	Askø	Opslag 20. s. 18.b.
Negels Jensen	Falster	Opslag 22. s. 21.a.
Jep Radesen ?	Lolland	Opslag. 16. s. 14.b.
Rasmus Rep	Lolland	Opslag. 17. s. 16.b.
Oluf Jensen	Lolland	Opslag. 22. s. 20.b.
Rasmus Oloffsen	Nakskov	Opslag. 8. og 18. s. 7.a. og 17.a.
Asmus Galmannsen	Nakskov	Opslag 24. og 26. s. 23.a. og 25.a.
Michel Buntssen	Nakskov	Opslag 26. s. 25.a.
Oluf Jonssen	Nakskov	Opslag 27. s. 25.b.
Christen Nanne	Nakskov	Opslag 27. s. 25.b.
Michel Borensen	Nakskov	Opslag 27. s. 25.b.
Michel Jeppsen	Nykøbing F.	Opslag 22. s. 21.a.
Rasmus Laurensen	Nysted	Opslag 15. s. 14.a.

Andreas Viands, tidligere præst i Gorloff (Jørl?) i Uggelherred; noget, der kun bekræfter den stigende forbindelse vestpå i Østersøen fra Lolland.

Nederlandene og Skotland

Men det var ikke kun i forhold til de nordtyske byer og hertugdømmerne, at handelsforbindelserne blev udvidet, idet vi for første gang, i det mig kendte kildemateriale, i 1550 møder nederlandske handlende på Vestlolland. Efter freden i Speyer i 1544, hvor kejser Karl V efter uroligheder og direkte krige accepterede, at hans svoger Christian II eller dennes svigersøn ikke kunne gøre krav på den danske krone, faldt gemytterne igen til ro, hvilket indebar stigende nederlandsk handelsaktivitet i danske farvande.

I 1550 blev en hollandsk skipper, Rennicke, opbragt med sit skib ved Nakskov, idet han og besætningen havde solgt salt uden om byens købmænd⁹⁵. Saltet stammede sandsynligvis fra de franske saltudvindingssteder omkring Loireflodens udmunding i Atlanterhavet, hvor havsalt fra byer som Baie de Bourgneuf og Brouage - på trods af dets ringere kvalitet - var blevet en konkurrent til det nordtyske salt fra Lüneburg i Østersøregionen. Opbringningen af Rennicke var dog en fejltagelse, da det viste sig, at han var i Christian III's tjeneste. Kongen rettede derfor henvendelse til Nakskovs bystyre og undskyldte skipperens handlinger, idet kongen gjorde opmærksom på, at disse ikke var sket bevidst. Nogenlunde samtidig med opbringningen af Rennicke har vi muligvis et andet eksempel på nederlandsk tilstedeværelse i Nakskov, idet der i forbindelse med møntfundet på Gåsetorvet i 1959 blev fundet en klædeplombe fra nogenlunde samme tidspunkt fra s'Hertogenbosch⁹⁶. Om klædet er bragt direkte fra Nederlandene står dog hen i det uvisse, men med nederlændernes voksende tilste-

deværelse i Østersøen er muligheden dog til stede.

Fra omkring 1400-tallets sidste årtier forstærkedes relationerne mellem Danmark og Skotland ikke mindst på baggrund af dynastiske forhold i og med, at flere danske prinsesser blev dronninger i Skotland. Disse relationer betød ikke blot et tættere udenrigspolitisk og forsvarspolitisk samarbejde, resulterende i skotske soldaters og skibsbyggeres tilstedeværelse i landet, men også i tættere handelsforbindelser mellem landene og som en følge heraf en skotsk indvandring af handlende og håndværkere til Danmark⁹⁷. En indvandring, der synes at kulminere omkring 1600, hvor mange skotter havde slået sig ned omkring Øresund, men også på Lolland-Falster.

Vedrørende Lolland-Falster, så møder vi allerede i 1500-tallets første årtier personer med relationer til Skotland⁹⁸, og i august 1553 optræder der i havneregnskaberne for Dundee en "skipper of Lolland" ved navn Mait Splot⁹⁹. Splot er registreret som medbringende forskellige former for tømmer til byen, men det er nok tvivlsomt, om dette tømmer kom fra Lolland, der i 1500-tallet er kendt for sin mangel på tømmer. Mon ikke Splot - efter en transport fra Lolland til Norge - efterfølgende har lastet tømmer i Norge og transporteret dette på sit skib herfra til Dundee?

Den kongerigske handel og søfart

At sejladsen til og fra Norge var begyndt i 1500-tallets første årtier vidner ovennævnte eksempel ikke alene om. I 1528-29 møder vi i de norske regnskaber fra Akershus en skipper ved navn Hans Lollandsfar¹⁰⁰, som i dette tilfælde får udbetalt 2 mark for at have afhentet planker i Drammen til bygningsarbejde på Akershus. Men ud fra tilnavnet, Lollandsfar, må han primært have sejlet og handlet på Lolland, hvorfra han sandsynligvis har købt og afhentet landbrugsprodukter

for så til gengæld at have medbragt trævarer, dvs. tømmer¹⁰¹. Tilsvarende eksempler på personer, der har haft relationer til Lolland, finder vi i 1529 på Amager, hvor der optræder henholdsvis en Hans og en Mads Lollandsfarer, mens vi i Nakskov i 1532 til gengæld møder en Claus Skoning, der må have haft relationer til de østdanske områder i Skåne¹⁰². Parallelt hermed fortsatte og udbyggedes forbindelserne til allerede kendte lokaliteter som eksempelvis Ålborg, der i 1534 i forbindelse med Clementsfejden var blevet stormet, indtaget og plyndret af Johan Rantzau's lejetropper, hvorved en større del af byens borgere var blevet dræbt. Dette betød, at byen i de efterfølgende år åbnede for borgerskab for tilrejsende, og blandt dem var en lollik, der kom til byen i 1535.¹⁰³

At øerne i Smålandsfarvandet, Fejø, Femø og Askø, drev handel og sejlads, har vi allerede tidligere stiftet bekendtskab med, men da øernes bønder var forpligtet til sejlads for lensmanden i Nykøbing, førte dette til en klage til kongen i 1540, da bønderne var af den opfattelse, at antallet af sejladsere havde nået toppunktet af, hvad der var berettiget og muligt¹⁰⁴. Christian III måtte derfor regulere bondeskippernes forhold, således at de i fremtiden fortsat var forpligtiget til at transportere enkedronning Sophies landgilde til Lübeck, Rostock, Kiel og andetsteds, mod at de til gengæld af lensmanden fik tilstrækkelig proviant til rejserne, og at lensmanden indenfor et år ikke måtte kræve flere skuder, end der var brug for med henblik på at fremføre landgilden. Desuden kunne ingen pålægges mere end en enkelt sejlads om året. Bønderne skulle varsles i god tid, så deres så- og høstarbejde ikke blev generet, og enkedronningen eller lensmanden kunne ikke pålægge dem sejlads, hvis det drejede sig om deres egne kommercielle transaktioner på eksempelvis Tyskland. Kom noget sådant i betragtning,

så måtte enkedronningen og lensmanden indgå passende aftaler om betalingen af fragterne¹⁰⁵. Fragt for kongemagten spiller i de efterfølgende årtier en stigende rolle, idet vi også kan konstatere, at bønder og købstadsmænd på Lolland skal transportere ærter og øl til henholdsvis Kolding og København.¹⁰⁶

Øernes bondeskippere var desuden aktive på andre lokaliteter, da der i Nykøbings lensregnskab for 1546-47 nævnes "ømænd og andre tjenere her i landet, som løber til Skåne"; en interesse for Skånemarkedet, der fortsat eksisterede i 1576¹⁰⁷. Samtidig bør det nævnes, at der allerede på dette tidspunkt havde udviklet sig en skibsbygningskultur på Fejø, idet skibsbygger Laurids Nielsen fra Fejø - via en befaling fra lensmanden Jørgen Urne på Nykøbing - blev indforskrivet til at bygge et skib ved Århus i 1551 sammen med andre skibsbyggere fra øerne.¹⁰⁸

Handelens og søfartens betydning for Nakskovs og Vestlollands vækst i perioden ca. 1450-1560

Som allerede nævnt ovenfor voksede Nakskovs betydning som handels- og søfartsby i den omhandlede periode, i og med at byens aktionsradius for handel og søfart som påvist blev forøget. Byen fik desuden i 1539 lov at beholde sin befæstning og udbygge den, da Krogsbølle kirke samme år blev nedbrudt og anvendt til bl.a. befæstningen. Hermed blev det kirkelige centrum for byen henlagt til Skt. Nikolaj kirke i byens centrum. Byen tildeltes ligeledes i 1539 rettigheder til afholdelse af yderligere to markeder, og ikke mindst Christian III's planer om at opføre et slot i Nakskov peger i samme retning af vækst. Disse indikatorer på byens vækst og betydning understøttes af en række andre eksempler.

Fra kong Hans' tid (1481-1513) findes bevaret en række optegnelser over indtæg-

ter i rede penge, "som kong Hans havde aarligen af slot og len udi Danmark"¹⁰⁹; optegnelser, som på et senere tidspunkt omkring midten af 1520'erne skulle være nedskrevet af Frederik I's kansler Klaus Gjordsen sammen med diverse lensmandsindberetninger¹¹⁰. I sin artikel bringer Mackeprang en liste over købstædernes årlige byskatter, og ser man nærmere på denne liste, så viser det sig, at Nakskov på kong Hans' tid figurerer som en af de købstæder i Østdanmark, der betaler mest skat til kronen. Byen ligger placeret på en delt andenplads med København kun overgået af Malmø og Næstved, der begge topper listen. En række forskellige forhold må på dette tidspunkt have spillet ind set i relation til beregningerne af byskatterne, som derfor nok må tages med et gran salt, men under alle omstændigheder får vi dog en indikator for byens voksende betydning. Noget tilsvarende kan iagttages i 1548. På baggrund af skattelisterne og en række andre data og funktioner har Ole Degn opstillet et hierarki over købstæderne for bl.a. førnævnte år, hvor Nakskov er indplaceret i en rangfølge på lige fod med bl.a. Odense og Helsingør og kun overgået af København, Næstved, Køge, Ribe og Ålborg.¹¹¹

Fra både 1400-tallet og 1500-tallet er der bevaret et forholdsvis stort materiale, der giver indblik i de udskrivelser af karle, knægte og bådsmand, som kongemagten foretog i perioden. Dette materiale er blevet samlet og kvantificeret og giver dermed i oversigtsform et indtryk af, hvilke købstæder der på et givent tidspunkt måtte stille med mandskab og ofte også antal¹¹². Af materialet fremgår det - selv om det ifølge forfatteren kan være vanskeligt at påpege principperne bag udskrivelserne - at Nakskov, hvad angår såvel udskrivningen af karle og knægte som bådsmand, gennem perioden og ikke mindst i første halvdel af 1500-tallet bidrog med et

forholdsvis stort antal personer. Kaster vi f.eks. blikket på udskrivningen af karle og knægte i 1502, så udskrives der 80, hvilket svarer til antallet i Odense, Horsens og Ribe, der kun overgås af Malmø, København og Næstved. Et nogenlunde tilsvarende mønster tegner sig for de efterfølgende udskrivelser frem mod 1570. Det samme gør sig ligeledes gældende for antallet af bådsmand til flåden, hvor Nakskov i 1538 skal rekruttere 20, hvilket også er tilfældet for eksempelvis Trelleborg, Helsingør og Køge, mens byer som f.eks. Malmø, Landskrona, Ystad og København skal levere flere end 20.

Suppleres ovenstående med oplysningen om, at Nakskov i 1556 - efter at have klaget over at byen i højere grad end andre af kongens undersåtter blev besværet af told, hvor de handlede i riget - nu "maa bruge deres Handel og Kjøbmandskab her i Riget lige saa frit som Borgerne i Ribe"¹¹³, kan der ikke herske tvivl om byens position som en vigtig handels- og søfartsby ved midten af 1500-tallet; et resultat af bl.a. den tidligere omtalte skudehandel. Denne position fortsatte frem gennem sidste halvdel af 1500-tallet og ind i 1600-tallet, hvor udviklingen dog vendte efter et par årtier, afstedkommet af 30-årskrigenes virkninger på europæisk plan, afsætningsvanskeligheder, Christian IV's fatale engagement i krigen med besættelser og store ødelæggelser til følge. Alt dette kulminerede slutteligt med svenskekrigene i 1658-60, hvor Nakskov i 1659 blev belejret og bombarderet af svenske tropper og derefter nærmest befandt sig på et nulpunkt efter en konstant vækst. En udvikling, som vil blive behandlet i en efterfølgende og afsluttende artikel.

Ole Arpe Munksgaard (f. 1951) er uddannet cand. mag med bl.a. historie som fag fra Aarhus Universitet. Har siden 1981 været bosat på Lolland, hvor han har fungeret som adjunkt og senere lektor og uddannelseschef ved de gymnasiale uddannelser. Har skrevet flere artikler om bl.a. middelalderlige forhold på Lolland-Falster. Han har gennem små 25 år været medlem af bestyrelsen for Lolland-Falsters Historiske Samfund og er Samfundets nuværende formand. Han har gennem tiderne bidraget til Samfundets årbøger med en række artikler.

E-mail: olearpe@gmail.com

Litteratur og kilder:

Bøger:

- Bisgaard, Lars: *De glemte altre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark.* (Odense 2001).
- Bugge, A.: *Den norske Trælasthandels Historie bd. 1-2.* (Skien 1925).
- Christensen, William: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede.* (Kbh. 1903/1975).
- Christensen, William: *Unionskongerne og Hansestæderne 1439-1466.* (Kbh. 1895/1974).
- Dam, Peder: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet.* (Viborg 2010).
- Enemark, Poul: Frälsets handel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 5. (Kbh. 1960).
- Enemark, Poul: Kornhandel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 9. (Kbh. 1964).
- Enemark, Poul: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede.* bd. 1-2. (Århus 1971).
- Enemark, Poul: Lybæk og Danmark. Skæbne- modstandere eller handelspartnere? in: Poul Enemark m.fl.: *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig.* (Århus 1988).
- Enemark, Poul: Herremandshandel i senmiddelalderen og 16. århundrede, in: Per Ingeman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660.* (Aarhus 2001).
- Enemark, Poul: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning.* bd. 1-2. (Aarhus 2003).
- Fonnesberg-Schmidt, Iben: Købstædernes militære ydelser før 1570, in: Søren Bitsch Christensen (udg.): *Renæssancens befæstede byer. Danske bystudier*, 5. (Aarhus 2011).
- Hørby, Kai og Venge, Mikael: *Danmarks historie. Tiden 1340-1648. Bind 2.1.* (Kbh. 1980)
- Ilse, Grethe: Dansk herremandshandel med hanskøbmandene i senmiddelalderen, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen.* (Kbh. 1966).

- Jacobsen, P.V.: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II*, s. 116-20. (Kbh. 1833/1974).
- Jahnke, Carsten: *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert)*. (Köln Weimar Wien 2000).
- Krongaard Kristensen, Hans og Poulsen, Bjørn: *Danmarks byer i middelalderen*. (Aarhus 2016).
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bd. I-XXII. (Kbh. 1956-78).
- Maarbjerg, John P.: *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration*. American University Studies, Series IX, History, vol. 169 (New York 1995).
- Petersen, Johannes: *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks*. (Lübeck 1912).
- Poulsen, Bjørn: Handel dänischer Bauern in Mittelalter und Früher Neuzeit, in: F. Konersmann u. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): *Bauern als Händler. Ökonomische Diversifizierung und soziale Differenzierung bäuerlicher Agrarproduzenten (15.-19. Jahrhundert)*. (Stuttgart 2011) (Forkortet: Poulsen 2011).
- Poulsen, Bjørn: Krydderier og klæde, in: Per Ingesman og Bjørn Poulsen: *Danmark og Europa i senmiddelalderen*. (Aarhus 2000) (Forkortet: Poulsen 2000).
- Poulsen, Bjørn: Land og by i senmiddelalderen, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red): *Danmark i Senmiddelalderen*. s. 218. (Aarhus 1994) (Forkortet: Poulsen 1994).
- Poulsen, Bjørn: Late Medieval Migration across the Baltic: The Movement of People between Northern Germany and Denmark, in: Bisgaard (m.fl.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500*. (Odense 2013).
- Trap, J.P.: *Danmark. Maribo Amt* bd. IV, 3. (Kbh.1955).
- Vestergaard, Orla: Forkøb, landkøb og forprang, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. s. 185-218. (Kbh. 1966).
- Tidsskriftartikler:**
- Bek Pedersen, J.: Laalands Vilkaar, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1960*. (Maribo 1960).
- Brandt C. J.: Kirkelevninger fra Middelalderen, in: *Kirkehistoriske Samlinger* 1. R. 1. (Kbh. 1849-52).
- Danske Magazin* 4. R. I. (Kbh. 1864).
- Danske Magazin* 4. R. II. (Kbh. 1873).
- Danske Magazin* 4.6. (Kbh. 1886).
- Dahlerup, Troels: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, in: *Historisk Tidsskrift* 12, R. bd. IV. (Kbh. 1969).
- Dejn, Ole: Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700, in: *Historie. Jyske Samlinger, Ny række* 17.4. (Århus 1989).
- Friis Astrid: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid, in: *Historisk Tidsskrift* 10 rk. VI:1. (Kbh. 1942).
- Galster, Georg: Møntfund fra Maribo Amt, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1924*.
- Jahnke, Carsten: Færch, Ole: *Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525* (Auning 2014). Anmeldelse, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 117, hft. 1. (Kbh. 2017).
- Mackeprang, M.: De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. Århundrede, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 7. 3 rk. (Kbh. 1900-02).
- Munksgaard, Ole: *Lollands Albue – fiske(r)leje, udskibningshavn og krigshavn i tiden 1524-1648. Træk af udviklingen fra fiske- og handelsplads til støttepunkt under kampen om østersøherredømmet*, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1994*. (Maribo 1994).
- Munksgaard, Ole: Lollands Albue 1416-1532. Fra flådehavn over sildemarkedsplads til fiskerleje, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1995*. (Maribo 1995).
- Munksgaard Ole Arpe: Handel og søfart på Lolland-Falster 2. del, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2017*. (Odense 2017) (Forkortet: Ole Arpe Munksgaard 2017).
- Munksgaard, Ole Arpe: Det store møntfund på Gåsetorvet i 1959. (Nakskov 2017).
- Nielsen, Christian: Øen i bugten - Et dansk øsamfunds handels- og søfartshistorie, in: *Handels- og søfartsmuseets årbog 1966*.

Nye Danske Magazin 5. R. (Kbh. 1827).
 Poulsen, Bjørn: Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden, in: *Sønderjyske Årbøger* 1992. (Vojens 1992).
 Poulsen, Bjørn: Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster, in: *Historie* 1995, 1. (Århus 1995).
 Poulsen, Bjørn: Trade and Consumption Among Late Medieval and Early Modern Danish Peasants, in: *Scandinavian Economic History Review*. Vol. LII, no:1. (Kbh. 2004).
 Riis, Thomas: *Should Auld Acquaintance Be Forgot...Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*. Vol. I-II. (Odense 1988) (Forkortet: Thomas Riis).
 Stoklund, Bjarne: Bonde og fisker. Lidt om det middelalderlige sildefiskeri og dets udøvere, in: *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1959*. (Helsingør 1959) (Forkortet: Stoklund).
 Zangenberg, H.: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1928*. (Nykøbing F. 1928).

Trykte kilder:

Andersen, Aage (udg.): *Den danske rigslovgivning 1397-1513*. (Kbh. 1989).
 Andersen, Emilie (udg.): *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede*. (Kbh. 1954) (Forkortet: Emilie Andersen).
 Bricka, C.F. (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-1560*. (Kbh. 1885-88) (Forkortet: KB).
 Christensen, William (udg.): *Repertorium diplomaticum regnii Danici medievales. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*. 2. R. (Kbh. 1928-39) (Forkortet: Rep.).
 Dahlerup, Troels (m.fl.): *Lolland-falsterske herredsøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen hefte 1-2*. (Kbh. 1971 og 1990).
 Ebel, Wilhelm (udg.): *Lübecker Ratsurteile* Bd. 1. 1421-1500. (Göttingen 1955).
 Erslev, K. og Møllerup, W. (udg.): *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. (Kbh. 1881-82) (Forkortet: Da, Kan. Reg).
 Erslev, K. og Møllerup, W. (udg.): *Frederik den Førstes danske Registranter*. (Kbh. 1879) (Forkortet: Fre. 1. Reg).

Færch, Ole: *Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525* (Auning 2014).
Hanserecesse Bd. 2.5., 3.3, 3.4, 3.6, 3.8 og 4.2, (Leipzig 1888ff) (Forkortet: HR).
Hansische Urkundenbücher Bd. 8 og 11. (Leipzig 1916ff) (Forkortet: HUB).
 Huitfeldt-Kaas. H.J. (udg.): *Norske Regnskaber og Jordbøger fra det 16de Aarhundrede*, bd. 4. hft. 1. (Christiania 1903).
 Kroman, Erik (udg.): *Danmarks gamle købstadslovgivning* bd. 3. (Kbh. 1951-61) (Forkortet: DGK).
 Lindbæk, J. og Stemann, G.: *De danske Helligaandsklostre. Fremstilling og Aktstykker*. (Kbh. 1906).
 Lundbak, Henrik: "...Såfremt som vi skulle være deres lydlige borgere". (Odense 1985).
 Nielsen, Oluf (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium* bd. 1. (Kbh. 1872).
 Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. (Kbh. 1895-1904).
 Rørdam, Holger Fr. (udg.): *Monumenta Historiae Danicae. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede* 1. R. bd. 1. (Kbh. 1873-75).
 Sejdelin, H.C.P. (udg.): *Diplomatarium Flensborgense, Samlinger af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, I-II*. (Kbh. 1875-73).
 Thiset, A. (udg.): *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag*. (Kbh. 1892) (Forkortet: Thiset).
Urkundenbuch der Stadt Lübeck 1.XI. (Lübeck 1905).
 Vogtherr, Hans-Jürgen (udg.): *Die lübecker Pfundzollbücher 1492-1496. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte; Neue Folge* Bd. 41.1. (Köln, Weimar, Wien 1996).

Utrykte værker:

John Gyllinge: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. (Upubliceret speciale fra Københavns Universitet 1979).

Websider:

<http://mfs.dk/velkommen-ms-videnscenter/bibliotek/digitaliserede-boeger-og-artikler/aarboeger/>

<http://www.koeblergerhard.de/Fontes/Lue-beckerRatsurteileBand1-1421-1500.pdf>
http://www.stadtarchiv-luebeck.findbuch.net/php/main.php?ar_id=3730#30312e-312d30332e3037x879
http://eremit.dk/ebog/kd/1/kd1_212.html
https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20118501#279917_54190613
https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?b-sid=279972#279972_54200317
<https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/155/2096383/20118603>
<http://naskskovlokalarkiv.dk/Lokalemoentfund.html>

Noter:

1. Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2017 s. 7-31. (Odense 2017).
2. Orla Vestergaard: Forkøb, landkøb og forprang, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*. s. 185-218. (Kbh. 1966)
3. Bjørn Poulsen: Land og by i senmiddelalderen, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red): *Danmark i Senmiddelalderen*. s. 218. (Aarhus 1994).
4. Poul Enemark: Kornhandel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 9. sp. 149. (Kbh. 1964).
5. P.V. Jacobsen: *Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III og Frederik II* s. 116-20. (Kbh. 1833/1974) og Ole Degn: Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700, in: *Historie. Jyske Samlinger, Ny række 17.4.* s. 527-46. (Århus 1989).
6. *Nye Danske Magazin* 5. R. s. 97. (Kbh. 1827)
7. K. Erslev og W. Møllerup (udg.): *Danske Kancelliregistranter 1535-1550*. s. 95-96. (Kbh. 1881-82).
8. Se note 6.
9. C.F. Bricka (udg.): *Kancelliets Brevbøger 1551-1555*. s. 4. (Kbh. 1885-86).
10. Ole Arpe Munksgaard in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 2017* s. 7-31. (Odense 2017) og Ole Munksgaard: Lollands Albue 1416-1532. Fra flådehavn over silde-markedsplads til fiskerleje, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1995*. s. 74-95. (Maribo 1995).
11. William Christensen (udg.): *Repertorium diplomaticum regnii Danici mediævalis. Fortegnelse over Danmarks Breve fra Middelalderen med Udtog af de hidtil utrykte*. 2. R. 1. nr. 1193. (Kbh. 1928-39) og Bjørn Poulsen: Trade and Consumption Among Late Medieval and Early Modern Danish Peasants, in: *Scandinavian Economic History Review*. Vol. LII, no:1 s. 63. (Kbh. 2004).
12. Erik Kroman (udg.): *Danmarks gamle købstadslovgivning* bd. 3 nr. 1. (1442), nr. 2. (1445) og nr. 3. (1454) s. 409-10 samt nr. 18. s. 366. (Kbh. 1951-61).
13. John Gyllinge: *Forekomsten af ulovlige havne ca. 1400-1513 med særligt henblik på Østdanmark*. s. 32. (Upubliceret speciale fra Københavns Universitet 1979).
14. Det skal i denne forbindelse nævnes, at handelslovgivningen omkring bøndernes sejlads og handel på Tyskland i perioden 1450-1560 skifter adskillige gange alt afhængig af de udenrigspolitiske forhold til hanseaterne. Til-ladelse til og forbud mod handel på Tyskland skifter ret så ofte, hvilket for øvrigt også gør sig gældende for herremandshandelen - dog i mindre grad. Af pladshensyn vil de skiftende handelslovgivninger derfor kun blive omtalt i særlige tilfælde.
15. *Urkundenbuch der Stadt Lübeck* I.XI. nr. 86. (Lübeck 1905) og *Hanserecesse* 2.5. nr. 787. (Leipzig 1888).
16. *Hansische Urkundenbücher* Bd. 11. nr. 235. (Leipzig 1916).
17. Bjarne Stoklund: Bonde og fisker. Lidt om det middelalderlige sildefiskeri og dets udøvere, in: *Handels- og Søfartsmuseets årbog 1959* s.107. (Helsingør 1959) se også <http://mfs.dk/velkommen-ms-videnscenter/bibliotek/digitaliserede-boeger-og-artikler/aarboeger/> (besøgt 06.02.2018).
18. Bjørn Poulsen: Krydderier og klæde, in: Per Ingesman og Bjørn Poulsen: *Danmark og Europa i senmiddelalderen* s. 84. (Aarhus 2000).
19. Rep. 2. R. 1 nr. 1873.
20. H. Zangenbergh: En lollandsk Gaards Inventar i 1505, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1928* s. 36-50. (Nykøbing F.1928).

21. J.P. Trap: *Danmark. Maribo Amt* bd. IV, 3 s. 919. (Kbh. 1955).
22. Vedrørende problematikken om bønderns handel i bl.a. senmiddelalderen og tidlig moderne tid: Bjørn Poulsen: *Handel dänischer Bauern in Mittelalter und Früher Neuzeit*, in: F. Konersmann u. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (udg.): *Bauern als Händler. Ökonomische Diversifizierung und soziale Differenzierung bäuerlicher Agrarproduzenten (15.-19. Jahrhundert)* s. 57-75. (Stuttgart 2011).
23. Rep. nr. 6913.
24. Wilhelm Ebel (udg.): *Lübecker Ratsurteile* Bd. 1. 1421-1500 nr. 277. (Göttingen 1955). Se ligeledes: <http://www.koeblergerhard.de/Fontes/LuebeckerRatsurteile-Band1-1421-1500.pdf> (besøgt 06.02.2018).
25. Poul Enemark: Herremandshandel i senmiddelalderen og 16. århundrede, in: Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Riget, magten og æren. Den danske adel 1350-1660*. s. 398-425. (Aarhus 2001), Enemark: Frälsets handel, in: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. 5. s. 10-11. (Kbh. 1960) samt Grethe Ilsøe: Dansk herremandshandel med hanskeøbmændene i senmiddelalderen, in: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*. s. 305-335. (Kbh. 1966).
26. DGK III s. 107 og 109.
27. HUB Bd. 8. nr. 652. (Leipzig 1889).
28. Rep. 2. R. 1. nr. 745.
29. DGK III nr. 19 og William Christensen: *Dansk Statsforvaltning i det 15. Århundrede* s. 574-75 og s. 594-95 (Kbh. 1903/1975)
30. Rep. 2. R. 2. nr. 2664.
31. se: http://www.stadtarchiv-luebeck.findbuch.net/php/main.php?ar_id=3730#30312e312d30332e3037x879 – søg: Nakskov (besøgt 09.10. 2017).
32. Rep. 2. R. 3. nr. 6290.
33. Rep. 2. R. 5. nr. 9155.
34. HUB. 8. nr. 1160, 1161, 1162, 1163, 1164 og 1165, hvor 1163-65 udgør de danske klager.
35. HUB. 8. nr. 989 §3.
36. HUB. 8. nr. 1164.
37. William Christensen: *Unionskongerne og Hansetæderne 1439-1466*. Kap. VII-VIII. (Kbh. 1895/1974).
38. Rep. 2. R. 1 nr. 1873.
39. Lars Bisgaard: *De glemte andre. Gildernes religiøse rolle i senmiddelalderens Danmark*. s. 33 og 70. (Odense 2001).
40. C. Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*. s. 668-69. (Kbh. 1895-1904).
41. A, Thiset (udg.): *Fru Eline Gøyes Jordebog med tilhørende Brevuddrag*. s. 114. (Kbh. 1892).
42. HR. III. 3. nr. 39-40. (Leipzig 1888).
43. Poul Enemark: Lybæk og Danmark. Skæbnemodstandere eller handelspartnere? in: Poul Enemark m.fl.: *Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*. s. 169. (Århus 1988).
44. Hans-Jürgen Vogtherr (udg.): *Die lübecker Pfundzollbücher 1492-1496. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte; Neue Folge Bd. 41.1*. s. 386 og s. 1366. (Köln, Weimar, Wien 1996).
45. HR. III. 4. nr. 429 § 10 (Leipzig 1890).
46. Aage Andersen (udg.): *Den danske rigsgivning 1397-1513*. s. 96-99. (Kbh. 1989) og KLNMBd. VII: Humle sp. 52. (Kbh. 1962) - Lollands Vilkår er desuden optrykt i J. Bek Pedersen: *Laalands Vilkaar*, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1960*. s. 271.
47. Poulsen s. 206. (1994).
48. Rep. 2. R. 7. nr. 11746.
49. Rep. 2. R. 7. nr. 11961.
50. *Danske Magazin* 4. R. II. s. 290 og 292 (Kbh. 1873) og Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkedet til forårsdrivning*. bd. 2. s. 261. (Aarhus 2003).
51. Holger Fr. Rørdam (udg.): *Monumenta Historiæ Danicæ. Historiske Kildeskrifter og Bearbejdelser af dansk Historie, især fra det 16. Aarhundrede* 1. R. bd. 1. s. 287, s. 334-35, s. 527-28 og s. 609. (Kbh. 1873-75).
52. Rep. 2. R. 1. nr. 235 (år 1453), Rep. 2. R. 4. nr. 7443 (år 1493), Troels Dahlerup (m.fl.): *Lolland-falsterske herredsbøger, decimantlister m.v. fra tiden efter reformationen* hefte 1-2. (Kbh. 1971 og 1990) – Vedr. hefte 1: s. 90 (år 1440) og hefte 2: s. 32-33 (år 1461, 1466 og 1479). At borgere på Vestlolland har solgt, købt eller fået pant i ejendomme og

- jorde optræder eksempelvis ligeledes allerede i 1447, 1451 og 1484, in: Thiset s. 144, 151, 158 og 162. (Kbh. 1892).
53. J. Lindbæk og G. Stemann: *De danske Helligaandsklostre. Fremstilling og Aktstykker*. nr. 117, 118 og 119 (Kbh. 1906).
  54. D.M. 4. R. II. s.144. (Kbh. 1873).
  55. D.M. 4. R. II. s.148-49 (Kbh. 1873) og Hans Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen: *Danmarks byer i middelalderen*. s. 278. (Aarhus 2016).
  56. Vedrørende de politiske forhold i perioden: Kai Hørby og Mikael Venge: *Danmarks historie. Tiden 1340-1648*. Bind 2.1. (Kbh. 1980).
  57. Astrid Friis: Rigsrådet og Statsfinanserne i Christian III's Regeringstid, in: *Historisk Tidsskrift 10 rk. VI:1*. (Kbh. 1942).
  58. John P. Maarbjerg: *Scandinavia in the European World-Economy ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration*. American University Studies, Series IX, History, vol. 169 (New York 1995).
  59. HR. III. VI. nr. 506 § 10, 513 § 4 (Leipzig 1899).
  60. *ibid.* nr. 534 § 5 og § 9.
  61. *ibid.* nr. 582 § 7 og 534 § 6 anm. 5.
  62. DGK. Fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn bd. 3. nr. 1. s. 459-60.
  63. HR, 3. VI. nr. 723 § 61. Se desuden Carsten Jahnke: *Das Silber des Meeres. Fang und Vertrieb von Ostseehering zwischen Norwegen und Italien (12.-16. Jahrhundert)* s. 175 anm. 805. (Köln Weimar Wien 2000).
  64. DGK: Fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn bd. 3. nr. 2. s. 460-62 og Nakskov bd. 3. nr. 26 s. 371-73.
  65. Oluf Nielsen (udg.): *Kjøbenhavns Diplomatarium* bd. 1. nr. 212. (Kbh. 1872) se også http://eremit.dk/ebog/kd/1/kd1_212.html (besøgt 30.10. 2017) og Henrik Lundbak: "...Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere". s. 46. (Odense 1985).
  66. Bjørn Poulsen s. 86. (Aarhus 2000).
  67. Troels Dahlerup: Lavadelens Krise i dansk Senmiddelalder, in: *Historisk Tidsskrift* 12, R. bd. IV s. 34. (Kbh. 1969).
  68. P. Enemark: Kornhandel, in: *KLNM* bd. 9. sp. 151 og Johannes Petersen: *Beiträge zur Geschichte des Getreidehandels und der Getreidepolitik Lübecks* s. 29. (Lübeck 1912).
  69. se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/billedviser?epid=20118501#279917,54190613> (besøgt 02.11. 2017) – Regnskaberne fra Rødby er digitaliseret og bringes sammen med Ålborgregnskaber fra samme periode og begynder med opslag nr. 59.
  70. Anders Hund er at finde i opslag nr. 64. - se desuden Poul Enemark: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede*. bd. 1-2, bd. 2 bilag 24, 25 og 35.2 (Århus 1971) og Bjørn Poulsen: *Late Medieval Migration across the Baltic: The Movement of People between Northern Germany and Denmark*, in: Bisgaard (m.fl.): *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300-1500* s. 42. (Odense 2013).
  71. Emilie Andersen (udg.): *Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede*. s. 88, 93-94 og 105. (Kbh. 1954)
  72. *ibid.* s. 28, 45, 78, 93 og 104.
  73. C. J. Brandt: *Kirkelevninger fra Middelalderen*, in: *Kirkehistoriske Samlinger* 1. R. 1. s. 458-463 (Kbh. 1849-52) og Poul Enemark: *Dansk oksehandel 1450-1550. Fra efterårsmarkeder til forårsdrivning 1-2*. bd. 1. s. 70. (Aarhus 2003) – Enemark, der refererer til Brandt, lokaliserer som denne Købelev til Falster, hvilket ikke er korrekt, da Købelev ligger på Nordvestlolland. Desuden må Mikkel Pedersen være identisk med den "herr. Michel til Købelev", der i 1532 fik tilladelse til at udføre en skude korn til fyrstedømmet eller Tyskland (Kr. Erslev og W. Møllerup (udg.): *Frederik den Førstes danske Registre* s. 378, 411 og 432). (Kbh. 1879).
  74. Thiset (Kbh. 1892) s. 70-82 samt Peder Dam: *Det øvrige vi nyde. Studier af landgilde og landbrugsproduktion i Danmark i 1600-tallet*. s. 188-196. (Viborg 2010).
  75. DGK: Fællesprivilegier for Sjælland, Lolland, Falster og Møn. bd. 3. nr. 3. s. 462-469.
  76. Fre.1. Reg. s. 17.
  77. HR. III. 8. (1910) nr. 793, 811 og 830, og Munksgaard (1995).
  78. *ibid.*
  79. Georg Galster: *Møntfund fra Maribo Amt*,

- in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarbog for 1924*. s. 116.
80. HR. IV. 2. (1970) nr. 623.
81. *Da. Kan. Reg.* s. 96. (Kbh. 1881-82).
82. se note 80 nr. 612.
83. Ole Munksgaard: *Lollands Albue – fiske(r) leje, udskibningshavn og krigshavn i tiden 1524-1648. Træk af udviklingen fra fiske- og handelsplads til støttepunkt under kampen om østersøherredømmet*, in: *Lolland-Falsters Historiske Samfunds årbog 1994* s. 45-57. (Maribo 1994).
84. Emilie Andersen s. 117 (Kbh. 1954).
85. *Da. Kan. Reg. 1535-50* s. 440 og Christian Nielsen: *Øen i bugten - Et dansk øsamfunds handels- og søfartshistorie*, in: *Handels- og søfartsmuseets årbog 1966* s. 192.
86. K. B. 1556-60 s. 365 og Bjørn Poulsen: s. 75, (2011).
87. *Danske Magazin* 4. R. 1. s. 315. (Kbh. 1864), *Da. Kan. Reg.* s. 365-66 og Enemark: *Toldregnskaber* bd. 1. s. 211 og *Dansk oksehandel* bd. 1. s. 539.
88. Ole Arpe Munksgaard (2017).
89. Fre.1. Reg. s. 360.
90. Aabenraa amts inventar og regnskaber 1523, 1535 og 1538-39, se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/billedviser?b-sid=279972#279972,54200317> opslag 43 og Haderslev toldregnskaber 1539, se <https://www.sa.dk/ao-soegesider/da/other/index-creator/155/2096383/20118603> samt denne artiklens tabel 2. (begge besøgt 01.12.2017).
91. Bjørn Poulsen: *Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster* s. 53-54, in: *Historie* 1995, 1. (Århus 1995) og samme: *Aabenraa amt og dets økonomi på reformationstiden* s. 26-29, in: *Sønderjyske Årbøger 1992*. (Vojens 1992).
92. Se note 90: Aabenraa amts inventar og regnskaber 1523, 1535 og 1538-39, opslag nr. 43.
93. Se note 90: Haderslev toldregnskaber 1539 opslag 24 og 26 samt denne artikels tabel 2.
94. H.C.P. Sejdelin (udg.): *Diplomatarium Flensborgense, Samlinger af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559, I-II*, nr. 704, s. 674. (Kbh. 1875-73).
95. *Danske Magazin* 4.6. s. 237f. (Kbh. 1886).
96. Ole Arpe Munksgaard s. 19-20. (2017) og <http://nakskovlokalarkiv.dk/Lokalemoentfund.html>
97. Thomas Riis: *Should Auld Acquaintance Be Forget...Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*. Vol. I-II. (Odense 1988).
98. Fre. 1. Reg. s. 443 og 455-56, hvor en Hans Skotte fra Nakskov i 1532 omtales, idet han får pasbord til at hente nogle okser i Vordingborg for kongen og sørge for den videre transport af disse.
99. Thomas Riis (1988) s. 69.
100. H.J. Huitfeldt-Kaas (udg.): *Norske Regnskaber og Jordböger fra det 16de Aarhundrede*, bd. 4. hft. 1. s. 278. (Christiania 1903).
101. A. Bugge: *Den norske Trælasthandels Historie* bd. 1-2. bd. 1. s. 318 og 323. (Skien 1925).
102. Fre. 1. Reg. s. 223-24 og s. 425.
103. Krongaard Kristensen og Bjørn Poulsen (2016) s. 416.
104. *Da. Kan. Reg.* 1535-50 s. 119.
105. *ibid.* s. 119-20.
106. C. F. Bricka (udg.): *Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551-55*. s. 184-85. (Kbh. 1885-86) og 1556-60 s. 158.
107. Bjarne Stoklund (1959) s. 108.
108. K.B. 1551-55. s. 84.
109. M. Mackeprang: *De danske købstæders skattevæsen indtil begyndelsen af det 17. Århundrede*, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 7. 3 rk. s. 187 (Kbh. 1900-02).
110. Indberetningerne er udgivet af Ole Færch: *Claus Gjordsens register over kongeligt gods og rente 1525* (Auning 2014). En indgående kritik af Færchs udgivelse kan læses i Carsten Jahnkes anmeldelse, in: *Historisk Tidsskrift* bd. 117, hft. 1. (Kbh. 2017).
111. Ole Degn: *Byer, byhierarkier og byudvikling i Danmark 1550-1700*, in: *Historie. Jyske Samlinger* 17,4. s. 540-41 (Århus 1987-89).
112. Iben Fyonesberg-Schmidt: *Købstædernes militære ydelser før 1570*, in: Søren Bitsch Christensen (udg.): *Renæssancens befæstede byer. Danske bystudier*, 5 s. 99-144 (Aarhus 2011) Udskrivningerne findes på s. 129-44.
113. K.B. 1556-1560 s. 41 (Kbh. 1887-88).